

MENSENJACHT

COLOFON

Deze uitgave kwam mede tot stand met steun van het
Claas van Gorcum Fonds en het Cultuurfonds Drenthe

CLAAS
VAN GORCUM
FONDS

het
Cultuurfonds

© 2025 Marcel Zantingh | uitgeverij Noordboek-Van Gorcum

Omslagontwerp en boekverzorging: Peter Boersma

Omslagbeeld: Johann Diedrich Adolf Mählhop (Bürgerfelde (Oldenburg), 9 maart 1906), een van de Duitsers die tijdens de oorlog in Assen bij de Sicherheitspolizei de leiding had. Beeld: NA, toegangsnummer 2.09.61, inventarisnummer 2013

ISBN 978 94 6471 248 3
NUR 688 | 689 | 693

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden vermenigvuldigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van uitgeverij Noordboek-Van Gorcum, Hellingbaas 1, 8401 JH Gorredijk, Nederland – info@noordboek.nl.

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van de in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met uitgeverij Noordboek-Van Gorcum.

Noordboek-Van Gorcum is onderdeel van
20 leafdesdichten en in liet fan wanhoop bv

www.noordboek.nl/van-gorcum

MENSEN JACHT

HET OPTREDEN VAN DE SICHERHEITSPOLIZEI IN
DRENTHE TIJDENS DE TWEDE WERELOORLOG

MARCEL ZANTINGH

NOORBOEK-VAN GORCUM

INHOUD

INLEIDING	7	Onrust	61
Vragen	7	De Melkstaking	62
Antwoorden	7	Doodvonnissen	67
Aanleiding	7	Eindbalans	70
Onderzoekskeuzes	8	Keerpunt	72
Bronnen	9	Van kwaad tot erger	73
Terminologie	10	Bloedhond	75
Namen	11	Sonderkommando Nord	78
Opbouw	11	Slaafse gehoorzaamheid	81
		Vertrauensmänner	85
		Nachtelijke crematie	93
1 DONKERE WOLKEN	13		
Einsatzkommando 1	13	3 ESCALATIE	105
Stroop	13	Gegenterror	105
Himmlers Staatsschutzkorps	14	Sfinx	107
Anjerdag	15	Mislukte sluipmoorden	118
Klein RSHA	17	Jan Hagel	121
Tweede reorganisatie	17	Raadselachtige dood	121
Plaatselijke bureaus	17	Niedermachen	126
Kamp op de hei	21	Administratieve rechtspraak	127
Het Nederlands politieapparaat	22	Dodelijke fantasie	130
Bureau Prins Hendrikstraat	22	Ein weicher Mann	135
Ogen en oren	27	Doodgeschoten bij Westenesch	136
Geboren schurken?	29	Arbeits Kontrolle Dienst	138
Sollicitatie	31	Geweldsspiraal	146
Extreem geweld	40		
Vuurwapengevaarlijk	41	4 EXODUS	151
Verschärfte Vernehmung	42	Opmars	151
Berecht	47	Umorganisationen	152
		Einsatzkommando Assen	153
2 GLIJDENE SCHAAL	53	Ware hel	155
Bezet	53	De affaire Veenhuizen	161
Haarscheurtjes	53	Außenkommando Meppel	162
Jodenvervolging	54	Goudsmid uit Wenen	165
Februaristaking	57	Martelingen	170
Schutzhaft	58	Arrestatiegolf	172
Arbeitseinsatz	60		

Witte Duivel	175
Infiltranten	178
Kommando Steenwijk	179
Außenkommando Hoogeveen	183

5 CHAOS

Fusillade in de Zeijer Strubben	189
Referat Knorr	190
Fieltenstreek	192
Doodgeschoten in Beilen	198
Tandarts Schrale	202
Gezocht: Kurt Stiller	204
Vermoord op het Zeijerveld	207
Overval met dramatische gevolgen	209
Moordkommando Maus	213
Hendrik Lip	213
Domino-effect	222
Fusillade bij Exloo	225
Vier maanden vermist	228
Waar werd Bouwman vermoord?	231

6 ONZEKERE TIJDEN

Massafusillades	237
Maandag 25 september 1944	239
Donderdag 12 oktober 1944	243
Juljus Cohen	243
Razzia's in Vries	246
Donderdag 19 oktober 1944	247
Geesje Bleeker	249
Vrijdag 27 oktober 1944	252
Rooftochten	253
Hofmann en Haaß	256
Zaterdag 28 oktober 1944	259
Onduidelijke verklaringen	261
Im nächststen Walde	262

Roelof Koops	267
Vuurgevecht met grote gevolgen	272
Drama in De Haspel	276
Frederik Legger	280
Gemeentesecretaris Wierenga	283
Commissaris Staargaard	285
Roelf Pentinga	288
Drama in Nieuw Moscou	291
Woeste Hoeve	298
Kobus van Ommen	303
Laatste fase	305

7 STUIPTREKKINGEN

Fusillade aan de Staphorsterweg	311
Doodgeschoten in het Spaarbankbosch	319
Funkmeßstellung Marder	321
Fusillade in Diever	326
Seeing is believing	331
Op de drempel van de bevrijding	344
Fusillade aan de Oude Asserweg	345
Fusillade in de Oosterduinen	349
Bloedbad in Anloo	354
Onderduikershol Anloo	356
Gleich Wurst	358
Huis Ter Heide	362
Alte Kämpfer	376
Rijks Krankzinnigen Gesticht	378
Gevonden in het Asserbos	380
Epiloog	382
Eindnoten	388
Terugkerende afkortingen	399
Bronnen	400
Personalia actoren Duitse zijde	412
Index	415

‘Als er ergens verzetshaarden opduiken, vooral als bekend wordt dat ergens illegale bijeenkomsten worden gehouden, moeten deze meedogenloos worden opgebroken en de deelnemers worden afgemaakt, tenzij er speciale redenen zijn om hen te arresteren.’

Niedermachungsbeehl van Eberhard Schöngarth,
Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes,
11 september 1944

INLEIDING

VRAGEN

In 2004 overleed Elsje Koops-Pol op de leeftijd van 87 jaar. Ze was de weduwe van Roelof Koops uit Hoogeveen, die in de nacht van 11 op 12 oktober 1944 in de toenmalige gemeente Ruinen op straat werd doodgeschoten. Na de bevrijding bleek al snel dat de *Sicherheitspolizei* (Sipo) uit Assen de moord had uitgevoerd. In het kader van de bijzondere rechtspleging, die na de bevrijding toezag op de berechting van mensen die zich schuldig hadden gemaakt aan collaboratie en het plegen van oorlogsmisdaden, werd de moord uitgebreid onderzocht. Verschillende getuigen en verdachten werden gehoord en ook weduwe Koops deed haar verhaal.

Nadat het onderzoek en de rechtszaak waren afgerond, wilde zij niet weer spreken over wat er was gebeurd. Haar dochter Catharina, geboren in 1942, kon zich later vanwege haar jonge leeftijd niet herinneren wat er in 1944 was gebeurd. Door het zwijgen van haar moeder bleef de dood van haar vader in raadselen gehuld. Vlak voor haar overlijden beloofde Elsje te vertellen wat er was gebeurd, maar door omstandigheden kwam dit er niet meer van. Ze overleed zonder te vertellen waar zij bijna zestig jaar mee had moeten leren leven. Haar dochter en kleinkinderen bleven achter met de nog steeds onbeantwoorde vragen: wat was er die nacht precies gebeurd, waarom was Roelof doodgeschoten en door wie?

ANTWOORDEN

Toen ik in november 2020 het tijdschrift van de Historische Kring Hoogeveen ontving, was ik nog niet lang bezig met mijn onderzoek naar de Sipo. Ik wist dat er in het blad over Koops geschreven zou worden en hoopte een beter beeld te

krijgen van wat er met hem was gebeurd. De conclusie van het artikel kwam er echter op neer dat niemand wist wat er met Koops was gebeurd. Dat hij 's nachts was opgepakt en dood op straat was gevonden was bekend, maar niet waarom dit was gebeurd en wie verantwoordelijk waren voor deze daad. Ook zijn nabestaanden wisten dit niet.

Ik besloot om verder onderzoek te doen naar de zaak-Koops en vond uiteindelijk antwoorden op de belangrijkste vragen. Uit archiefstukken in het Nationaal Archief in Den Haag bleek met zekerheid waarom Koops was opgepakt en wie hem 's nachts hadden vermoord. De dossiers bevatten onder meer bekentenissen van de daders en de getuigenissen van Elsje Koops. Dankzij deze informatie kon ik de nabestaanden van Elsje en Roelof Koops de antwoorden geven die zij zochten.

De zaak-Koops was een van velen, want de Sipo voerde tientallen fusillades uit op Drents grondgebied. Soms op georganiseerde wijze, zoals in Kamp Westerbork, soms door mensen uit huis te halen en daarna ergens op straat dood te schieten. Hoeveel slachtoffers er precies vielen is lastig vast te stellen, want een aantal gebeurtenissen kan niet met volledige zekerheid worden toegeschreven aan de Sipo. Hoogstwaarschijnlijk ging het om ongeveer 150 mensen, van wie het merendeel in 1944 en 1945 de dood vond. Het aantal slachtoffers is nog veel hoger als ook de mensen worden meegenomen die door toedoen van de Sipo in Duitse kampen of elders buiten de provincie de dood vonden.

AANLEIDING

Er is in het verleden wel gepubliceerd over de Sipo in Drenthe, maar deze publicaties geven geen overzichtelijk beeld

van de organisatie en haar daden. Wat er geschreven is, beperkt zich meestal tot gebeurtenissen die zich in een specifieke gemeente of plaats hebben afgespeeld, meestal zonder dat er een bredere organisatorische context wordt geschetst. Veel gebeurtenissen zijn hierdoor niet of onvoldoende uitputtend uitgezocht. In hoofdzaak is dit de reden waarom dit boek is geschreven. Het doel was enerzijds de organisatie van de Sipo in Drenthe in kaart te brengen, anderzijds een overzicht op te stellen van gebeurtenissen waarbij de Sipo betrokken was.

ONDERZOEKSKEUZES

Ondanks de toespitsing op één provincie is dit onderwerp nog steeds erg breed en niet in één boek te vatten zonder uitsluitend op hoofdlijnen te blijven. Om te voorkomen dat het boek diepgang zou missen, zijn specifieke onderzoekskeuzes gemaakt.

Allereerst heb ik ervoor gekozen de nadruk te leggen op ingrijpende door de Sipo op Drents grondgebied uitgevoerde acties. Hierbij heb ik geprobeerd om een compleet overzicht samen te stellen van door of in opdracht van de Sipo uitgevoerde fusillades in Drenthe, met reconstructies van iedere gebeurtenis. De nadruk kwam bijna automatisch op de periode vanaf medio 1943 te liggen, toen het verzet in omvang en activiteit toenam en steeds beter werd georganiseerd. Vanaf die tijd nam ook de Duitse druk op de bevolking sterk toe, met als gevolg dat er onder de Nederlandse bevolking steeds vaker dodelijke slachtoffers vielen.

Om recht te kunnen doen aan de tientallen gebeurtenissen waarbij de Sipo betrokken was, sta ik minder uitvoerig stil bij slachtoffers van de Sipo buiten de provincie, zoals het gedeporteerde en vermoorde Joodse deel van de Drentse bevolking. Het onderwerp Jodenvervolging wordt in het boek beknopt behandeld, ik heb niet getracht een compleet beeld te schetsen. Het uitgebreid behandelen van zowel de Jodenvervolging als de vele ingrijpende acties van de Sipo op Drents grondgebied, zou mijns inziens resulteren in een boek waarin geen van deze thema's voldoende tot zijn recht komt. In de literatuur is bovendien al relatief veel aandacht aan het eerste onderwerp besteed en een overzicht van slachtoffers voor de gehele provincie opgesteld.¹ Naast de Jodenvervolging besteed ik ook minder aandacht aan buiten Drenthe omgebrachte niet-Joodse inwoners van de provincie, zoals burgers die vanwege verzetsactiviteiten in concentratiekampen om het leven kwamen of elders in Nederland werden gefusilleerd. Op verschillende plaatsen in het boek sta ik wel stil bij een aantal van deze slachtoffers, maar het overzicht is niet compleet.

Om een zo compleet mogelijk beeld van ingrijpende acties te kunnen bieden, bleek het verder noodzakelijk niet alleen stil te staan bij de bureaus van de Sipo die in Drenthe gevestigd waren, maar ook bij enkele van buiten de provincie. De oorlogsgeschiedenis van het bureau Drenthe kan niet los worden gezien van die bureaus, met name het bureau in de stad Groningen. Niet alleen vanuit organisatorisch perspec-

tief – het Asser bureau viel het grootste deel van de bezettingstijd onder *Außenstelle* Groningen – maar ook omdat de manschappen van het Groninger bureau meermaals de provinciegrenzen overstaken om gevangenen te fusilleren. De Sipo uit Groningen was zelfs verantwoordelijk voor bijna twee keer zoveel dodelijke slachtoffers op Drentse bodem dan hun collega's uit Assen.

Vanaf het najaar van 1944 traden ook andere eenheden van buiten de provincie op in Drenthe, eveneens met meerdere dodelijke slachtoffers tot gevolg. Zouden al deze gebeurtenissen niet worden meegenomen, dan is het overzicht van oorlogsslachtoffers op Drentse bodem verre van compleet.

Omdat het onderwerp de Sipo betreft, ligt de nadruk op deze organisatie en de door haar begane daden. Dit betekent dat daden begaan door andere organisaties in de meeste gevallen niet terugkomen in dit boek. Dit geldt in principe ook voor acties die werden uitgevoerd door de *Verstärkter Grenzaufsichtsdienst* (VGAD). Deze organisatie kwam in 1944 om praktische redenen weliswaar onder de organisatie van de *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes* (BdS) in Den Haag te vallen, maar kan niet worden beschouwd als dezelfde organisatie.

Daden die in bronnen aantoonbaar onterecht worden toegeschreven aan de Sipo of waarbij haar betrokkenheid onwaarschijnlijk is, worden in dit boek in de meeste gevallen evenmin beschreven. Een voorbeeld is het doodschieten van Jan Borchers en Wolter Krans op 4 november 1944 door de VGAD in Kavelingen, in het grensgebied Groningen-Drenthe. Hoewel in sommige bronnen wordt gesproken van een actie van de *Sicherheitsdienst* (SD), bleek deze betrokkenheid niet uit de primaire bronnen. Er was weliswaar een Groninger bij betrokken die ook hand- en spandiensten zou hebben verricht voor de organisatie, maar directe betrokkenheid van de Groninger *Außenstelle* bleek in dit geval niet.

Andere voorbeelden zijn de moord op vader en zoon Frederik en Jantinus Klaassens in Schoonoord. De Schoonloër caféhouder en zijn zoon werden op 8 april 1945 door onbekend gebleven Duitsers doodgeschoten vanwege het helpen van Franse parachutisten. Een dag later werd in het bos bij Schoonoord de inwoner Klaas Schepers doodgeschoten, nadat hij met Duitsers was meegegaan om munitie op te halen. Ook de daders hiervan zijn niet bekend.

Een laatste voorbeeld vormen de fusillades van Gerrit Jacobus Boekhoven, Mélisande Tatiana Marie Kerkhoven en Dina Albertha Brechine Aikema. Zij waren alle drie slachtoffer van de Groninger Sipo, daarover bestaat geen twijfel. Wel lopen de bronnen uiteen ten aanzien van wáár zij om het leven werden gebracht. In sommige bronnen kan worden gelezen dat dat gebeurde op het landgoed Vosbergen in de Drentse gemeente Eelde, maar ook dat de fusillades plaatsvonden in de naburige Groningse gemeente Haren. Uit primair bronnenmateriaal blijkt dat de laatste lezing juist is.¹¹

In dit boek worden honderden slachtoffers, daders en andere personen bij naam genoemd. Gezien deze grote aantallen

is het onmogelijk in alle gevallen uitgebreid te beschrijven wie zij waren, hoe hun persoonlijke leven eruitzag en wat zij eventueel voor het verzet hadden betekend of hoe zij bij de Sipo in dienst kwamen. In een aantal gevallen heb ik dit redelijk uitgebreid gedaan, maar niet altijd. Zo zijn woonplaatsen van slachtoffers in veel gevallen overgenomen uit overlijdensakten, waarin in de regel de gemeente werd genoemd waar iemand woonde, maar niet het specifieke dorp. Gezien het grote aantal genoemde slachtoffers en soms tegenstrijdige informatie bleek het ondoenlijk om te achterhalen in welk dorp, plaats of buurtschap iemand woonde.

Hetzelfde principe geldt ook voor daders en verdachten. Zij die een grote rol speelden komen het meest uitgebreid aan bod, anderen in mindere mate. In een boek als dit is het onmogelijk om gedetailleerd in te gaan op elk van deze mensen, maar voor wie informatie zoekt over een specifieke persoon, kan dit boek dienen als springplank voor verder onderzoek. Om deze reden is achter in het boek een lijst opgenomen van een aantal Duitsers en handlangers die in het boek een rol spelen, voorzien van geboortedata.

Ten slotte heb ik ernaar gestreefd van iedere belangrijke dader te achterhalen of hij na de oorlog werd gestraft en op welke wijze. Daarbij heb ik ook getracht te achterhalen of diegene na de veroordeling nog een vorm van gratie verleend werd en wanneer hij uiteindelijk weer op vrije voeten kwam. Sommige personen waren bij meerdere gebeurtenissen betrokken en komen hierdoor op meerdere plaatsen in het boek voor. Om herhaling van feiten te voorkomen, is de naoorlogse berechting per persoon slechts eenmaal benoemd. In de meeste gevallen is dat gedaan bij de eerste zaak waarin diegene een belangrijke rol speelde.

Een laatste uitsluiting heeft betrekking op de oplegging van een 'standaard' straf. Veroordeelde Nederlanders verloren in de meeste gevallen het actieve kiesrecht (het recht om te stemmen) en het passieve kiesrecht (het recht om gekozen te worden), bij krachtens wettelijk voorschrift uitgeschreven verkiezingen. Ook kon iemand het recht worden ontnomen een ambt te bekleden, evenals het dienen bij de gewapende macht. Ontzetting van rechten kon opgelegd worden voor bepaalde tijd, maar ook voor het leven. Omdat deze vorm van straf bij een veroordeling standaard werd opgelegd aan zware Nederlandse politieke delinquenten, is bij het benoemen van vonnissen de ontzetting uit bepaalde rechten buiten beschouwing gelaten.

BRONNEN

Tijdens dit onderzoek bleek het primaire bronnenmateriaal over de Sipo in Drenthe, dat wil zeggen documentatie van de organisatie zelf, slechts in zeer beperkte mate voorhanden. Op 10 april 1945, toen de geallieerden in hoog tempo oprukten over het Drentse platteland, werd in opdracht van de toenmalige chef Wilhelm Petri van de Sipo in Assen het gehele archief van het bureau aan de Prins Hendrikstraat in de tuin verbrand.¹

Dat wat wel bewaard bleef, is verspreid over allerlei archie-

ven, maar het biedt te weinig houvast om een goed beeld te kunnen schetsen van de organisatie van de Sipo in Drenthe. Bovendien werden daden zoals fusillades van Duitse kant zeer summier gerapporteerd, als ze al gerapporteerd werden. Ik was hierdoor gedwongen andere bronnen te gebruiken, zoals Nederlandse politierapporten die in de oorlog waren opgesteld en verslagen die in de eerste jaren na de bevrijding op schrift waren gesteld. Ook de stukken uit strafdossiers van verdachten die door de Nederlandse autoriteiten werden onderzocht en al dan niet terecht, vormen een belangrijke bron van informatie.

Ten behoeve van dit boek is intensief archiefonderzoek uitgevoerd in binnen- en buitenland. Daarnaast heb ik een groot aantal andere bronnen geraadpleegd, zoals secundaire literatuur. Sinds 2020 heb ik ongeveer 2200 archiefstukken geraadpleegd, waarvan ongeveer tweehonderd dossiers uit de collectie Centraal Archief Bijzondere Rechtspleging (CABR) in het Nationaal Archief.

In het kader van de bijzondere rechtspleging werd getracht gebeurtenissen te reconstrueren en de daders te berechnen aan de hand van verklaringen van zowel verdachten als slachtoffers en andere ooggetuigen. Deze onderzoeken werden in de regel nauwkeurig uitgevoerd door ervaren onderzoekers, zoals rechercheurs, die bewijsmateriaal verzamelden, verdachten verhoorden en getuigen spraken. In de dossiers zijn naast processen-verbaal van verhoren, vaak allerlei bewijsstukken te vinden, variërend van een lidmaatschapsbewijs van een Duitsgezinde organisatie tot foto's en schetsen van plaatsen delict.

De resultaten van deze strafrechtelijke onderzoeken zijn van grote waarde, maar het gebruik ervan is niet zonder risico. Behalve het feit dat het menselijk geheugen feilbaar is en getuigen soms pas enkele jaren na een gebeurtenis werden gehoord, hadden gehoorde verdachten en slachtoffers ieder hun eigen agenda. Dit kon ertoe leiden dat verdachten hun rol in een gebeurtenis zoveel mogelijk probeerden te bagatelliseren door zaken te verdraaien of gewoon te liegen. Het is evenmin uitgesloten, maar lastiger aan te tonen, dat slachtoffers of hun nabestaanden de daden van een verdachte uit wraakgevoelens of om financieel gecompenseerd te worden met opzet overdreven, bijvoorbeeld door een mishandeling aan te dikken. Verdraaiing van feiten was in de voor dit boek gebruikte dossiers meerdere keren aantoonbaar het geval. Tijdens het onderzoek kwam ik bovendien meerdere keren uitspraken tegen van verdachten die onafhankelijk van elkaar verklaarden dat de Groninger Sipo vlak voor hun arrestatie op Schiermonnikoog afspraken had gemaakt over na de oorlog af te leggen verklaringen.²

Waar de verbalisanten tijdens de verhoren een verdachte of een getuige nog recht in de ogen konden kijken en een indruk konden krijgen of iemand de waarheid sprak of niet, moet de onderzoeker het anno 2024 doen met de geschreven verslagen van die verhoren. Meestal ging het daarbij om een vrijwel letterlijke weergave van wat een gehoorde over een bepaalde gebeurtenis zei, maar soms voegden verbalisanten

zelf nog iets toe, bijvoorbeeld de opmerking dat ze het idee hadden dat iemand onwaarheden verkondigde of juist heel betrouwbaar overkwam.

Sommige onderzoekers staan vanwege de hierboven genoemde kanttekeningen afwijzend tegenover het gebruik van verklaringen van verdachten en slachtoffers, maar ik zie het niet gebruiken van deze bron als een gemiste kans. In dit boek is de informatie uit strafdossiers gebruikt omdat het zonder deze bron in de meeste gevallen simpelweg onmogelijk is gebeurtenissen te reconstrueren. In veel gevallen waren er bijvoorbeeld weinig of geen betrouwbare getuigen bij gebeurtenissen aanwezig, zoals bij nachtelijke sluipmoorden en fusillades.

Mijns inziens is het mogelijk om feiten en onwaarheden te scheiden als de onderzoeker zich bewust is van de valkuilen en te allen tijde bronnenkritiek blijft toepassen. Ook al kloppen verklaringen van verdachten en andere getuigen niet altijd, dan nog bevatten hun verklaringen in de meeste gevallen verifieerbare feiten. Om zoveel mogelijk te voorkomen dat er onwaarheden in dit boek terecht zouden komen, heb ik getracht zo dicht mogelijk bij de 'waarheid' te komen zonder uitspraken van verdachten of slachtoffers als feiten te presenteren wanneer dit niet voldoende aangetoond kan worden. Wanneer uitspraken van verdachten of slachtoffers onvoldoende worden bevestigd door andere bronnen, is deze informatie niet gepresenteerd als vaststaand feit maar als mening of bewering. Wanneer een gehoorde bijvoorbeeld iemand aanwees als dader, terwijl onduidelijk is of dit klopt, dan is dit zo verwoord.

TERMINOLOGIE

In bovenstaand deel van de inleiding heb ik steeds gesproken over de *Sicherheitspolizei* (Sipo) en niet over de *Sicherheitsdienst* (SD). Dit komt wellicht vreemd over, want de meeste mensen spreken tegenwoordig over de SD als het gaat om deze organisatie.

Weliswaar hadden zowel de Sipo als de SD te gehoorzamen aan dezelfde *Befehlshaber* in Den Haag, maar er was een wezenlijk verschil tussen de manschappen van deze organisaties en hun werkzaamheden. Numeriek gezien waren de SD'ers in de minderheid ten opzichte van de *Sicherheitspolizisten*, mogelijk zelfs in de verhouding van ongeveer één op vier of zelfs één op vijf.^{III} Bij de afdelingen in de provincies was de Sipo in de regel nog sterker vertegenwoordigd.³ Deze organisaties werden en worden echter vaak onder één noemer geschaard. Het personeel van beide diensten ging in de door Duitsland bezette gebieden meestal gekleed in het uniform van de SS, met op de linkermouw van het uniform een zwarte ruit met daarin de zilverkleurige letters 'SD'. Voor burgers die te maken kregen met de Sipo of SD, was het hierdoor nagenoeg onmogelijk een onderscheid tussen deze twee diensten te maken en kreeg de benaming 'SD' na de oorlog de overhand.^{IV}

Ondanks de meer gangbare term *Sicherheitsdienst* is in dit boek gekozen voor *Sicherheitspolizei*, behalve wanneer het

specifiek over de SD gaat. De reden hiervoor is dat de benaming *Sicherheitspolizei* in de meeste gevallen de juiste term is om het uitvoerende politiepersoneel van de organisatie mee aan te duiden. Uitzonderingen daargelaten waren het de manschappen van de Sipo die het uitvoerende politiewerk verrichtten, zoals arrestaties en huiszoekingen, niet die van de SD. In Drenthe bestond de organisatie het grootste deel van de oorlog uitsluitend uit manschappen van de Sipo. Alleen in het begin stond het bureau in Assen onder leiding van SD'ers (Schunke, gevolgd door Böhlke). Hierna waren de geroutineerde politiemannen Ohlhoff en Mählhop aan de beurt, beiden *Sicherheitspolizisten*. Ook de eenheden die in het najaar van 1944 in Drenthe neerstreken behoorden in hoofdzaak tot de Sipo.

Een tweede bewust gekozen term is het woord 'fusilleren' en niet 'executeren' als het gaat om het doodschieten van burgers door of in opdracht van de Sipo. Ook spreek ik niet over een 'executiepeloton', maar over een 'vuurpeloton'. Het woord executeren kan worden opgevat als het uitvoeren van een terdoodveroordeling, het executeren van een doodsvonnis en dus een vorm van rechtspraak; fusilleren is een neutrale term. In veruit de meeste gevallen waarin burgers door de Sipo werden doodgeschoten, was geen sprake van een rechtsgang. Deze slachtoffers werden zonder enige vorm van proces ter dood gebracht, soms zelfs zonder ooit verhoord te zijn. Door in dergelijke gevallen het woord 'executeren' te gebruiken kan de indruk worden gewekt dat de terdoodbrenging rechtmatig was of dat er een vorm van rechtspraak aan ten grondslag lag.

In samenhang met de keuze om niet te spreken over 'executeren', is ook de term 'represaille' vermeden als het gaat om Duitse wraakacties gericht tegen Nederlandse burgers. Tijdens het proces van Hanns Rauter werd in 1948 stilgestaan bij de definitie van het begrip 'represaille'. De Oostenrijker Rauter, tijdens de oorlog als *Generalkommissar für das Sicherheitswesen* en *Höherer SS- und Polizeiführer* (HSSPF) de hoogste SS'er in Nederland, probeerde na de oorlog tijdens zijn proces bepaalde Duitse vergeldingsacties te legitimeren door ze weg te zetten als geoorloofde represailles. De President van het Bijzonder Gerechtshof definieerde het begrip represaille tijdens de zitting als een 'door het internationale recht niet verboden maatregel, die genomen wordt naar aanleiding van een onwettige oorlogshandeling van de tegenpartij, om de tegenpartij te dwingen zich van verdere onwettige maatregelen te onthouden'. Het internationale recht liet een dergelijke represaille in het uiterste geval toe, maar niet als directe reactie op een gebeurtenis, zonder dat er een onderzoek werd ingesteld met als doel de dader op te sporen. De acties die Rauter onder door het internationale recht toegestane represailles schaarde, moesten volgens het Hof worden beschouwd als *repressiemaatregelen*, waarbij niet gekeken werd naar de grenzen die door het volkenrecht gesteld werden, maar die simpelweg uitgingen van het concept dat op de daad van de een, de daad van de ander volgt.⁴

Uit het voor dit boek verrichtte onderzoek blijkt dat de uit-

komsten van een eventueel onderzoek naar daders van tegen de Duitsers en hun handlangers gerichte acties in de regel niet werd afgewacht, maar dat direct werd overgegaan op vergelding. Deze tegenacties konden dus niet worden gezien als geoorloofde represailles.

Ten slotte gebruik ik enkele keren de term 'liquidatie' als het gaat om het ombrengen van een persoon door leden van het verzet. Hierbij wordt voor de betekenis van dit woord aangesloten op het boek *Recht op wraak*. Hierin wordt een liquidatie beschreven als een daad die door het verzet vaak werd uitgevoerd vanuit het idee een 'hoger belang' of de 'goede zaak' te dienen, wat het doden van iemand rechtvaardigde.⁵

NAMEN

De personen die in het boek voorkomen als daders of verdachten, worden in principe allemaal bij name genoemd. Vaak gaat het om 'zware gevallen', die al veel eerder zijn genoemd in openbaar toegankelijke bronnen, zoals in literatuur of op internet. Het weglaten van hun namen of het anonimiseren ervan is niet zinvol en vanuit het oogpunt van geschiedwetenschap onwenselijk. Een enkele keer is een persoon geanonimiseerd, bijvoorbeeld wanneer diegene een marginale rol speelt in een verhaal en het noemen van de naam geen meerwaarde biedt.

OPBOUW

Het boek is opgedeeld in zeven hoofdstukken. Het eerste hoofdstuk is contextueel van aard, hierin ga ik onder meer in op de organisatie van de Sipo en SD in Nederland en hun ontstaansgeschiedenis. Ook worden personen die veelvuldig in het boek voorkomen, zoals de leiding van de Sipo in Assen en hun medewerkers, in dit hoofdstuk geïntroduceerd. Omdat ik in dit boek ook stilsta bij de berechting van verschillende personen, wordt het eerste hoofdstuk afgesloten met een korte beschrijving van de werking van de 'bijzondere rechtspleging'. De hoofdstukken erna zijn grotendeels chronologisch van opzet en opgedeeld op basis van belangrijke ontwikkelingen. Hoofdstuk 2 betreft de periode tot eind september 1943; in het volgende staat de periode van eind september 1943 tot eind augustus/begin september 1944 centraal. In hoofdstuk 4 worden een aantal grote organisatieveranderingen beschreven en personen geïntroduceerd die vanaf september 1944 een grote stempel drukten op de oorlogsgeschiedenis van Drenthe. In het daaropvolgende hoofdstuk wordt de chaotische maand september 1944 behandeld, in hoofdstuk 6 de periode van oktober 1944 tot eind maart 1945. Het laatste hoofdstuk gaat over de laatste oorlogsdagen in april 1945.

NOTEN

1 NA, toegangsnummer 2.09.09, inventarisnummer 67548 (Ohlhoff).
2 NA, toegangsnummer 2.09.09, inventarisnummer 258 I (Schäper).
3 NIOD, toegangsnummer 249-250A, inventarisnummer a1.

4 Z.a., *Het Proces Rauter* (Den Haag 1952), 173-174.
5 J. Kooistra en A. Oosthoek, *Recht op wraak. Liquidaties in Nederland 1940-1945* (Leeuwarden 2009), 17.

Heinrich Luitpold Himmler (links) en Reinhard Tristan Eugen Heydrich. Beeld: bron onbekend

1

DONKERE WOLKEN

EINSATZKOMMANDO 1

Toen het stof van de gevechten in mei 1940 was neergedaald verschenen ze in Groningen, de mannen van *Einsatzkommando 1* van de *Sicherheitspolizei* (Sipo). Het *Kommando* streek neer in de stad Groningen en kreeg vanuit politieel oogpunt zeggenschap over Groningen, Friesland en Drenthe. Met nog drie andere *Kommandos* was het onderdeel van de overkoepelende *Einsatzgruppe I*, die zich onder leiding van de jurist Johannes Emil (Hans) Nockemann in Den Haag vestigde als *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes* (BdS). De andere drie *Einsatzkommandos* van BdS Nockemann zaten in Arnhem (EK 2), Amsterdam (EK 3) en 's-Hertogenbosch (EK 4).¹

De man die vanaf eind mei 1940 de leiding had over de meest noordelijke afdeling van de vier *Einsatzkommandos* was de 34-jarige Bruno Müller, een Duitse jurist die vooreen burgemeester van het Oost-Friese eiland Norderney en chef van de Gestapo in Oldenburg en Wilhelmshaven was geweest.² Hij vestigde zich in het Scholtenhuis aan de Grote Markt in Groningen. Door de *Einsatzkommandos* werden in de buitengebieden lokale eenheden opgericht, zogeheten *Außendienststellen*, of *Außenstellen*. Onder het EK van Müller vielen de *Außenstellen*¹ Assen en Leeuwarden. Volgens Dietrich Heinrich Ludwig Ohlhoff, die vanaf het begin in Assen zat en daar later het bevel kreeg, was de eerste commandant in Assen *SS-Hauptsturmführer* Laudorff.³ Zijn positie was schijnbaar echter van korte duur, want in een bekendmaking van de EK's 1-4 en hun plaatselijke *Dienststellen* van 11 juli 1940 stond het bureau in Assen onder leiding van *SS-Untersturmführer* Schunke, per adres hotel De Moriaan aan de Torenlaan in Assen.⁴

De *Einsatzkommandos* hadden de instructie meegekregen

de Nederlandse bevolking sympathiek te bejegenen. Johann Diedrich^{II} Adolf Mählhop uit het Noord-Duitse Oldenburg, die met Ohlhoff bijna de gehele bezettingsperiode in Assen werkzaam was als *Sachbearbeiter* en waarnemend *Postenführer* van de Sipo, herinnerde zich na de oorlog bevel te hebben gekregen dat het optreden tegenover de Nederlandse bevolking 'absoluut vriendelijk' moest zijn en dat met de Nederlander een zo goed mogelijke verhouding aangeknoopt moest worden.⁵

STROOP

De instructies van de Sipo 'absoluut vriendelijk' te zijn, pasten in de gematigde bestuurlijke koers die de Oostenrijker Arthur Rudolf Seyß-Inquart als *Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete* na zijn benoeming op 18 mei 1940 in Nederland nastreefde.⁶ Als hoogste Duitse ambtenaar in Nederland moest hij de belangen van het Duitse Rijk behartigen. Het was zijn taak de houding van het Nederlandse volk voorzichtig om te buigen tot pro-Duits, onder meer om een goede economische samenwerking te realiseren.⁷ De kersverse *Reichskommissar* koos daarom in eerste instantie voor stroop en niet voor azijn. Door een relatief gematigde bestuurlijke koers, waarin plaats was voor bestaande Nederlandse bestuurlijke organen en overgebleven ambtenaren^V en waarin de Nederlandse politieke partijen nog niet waren afgeschaft, hoopte hij het Nederlandse volk voor zich te winnen.⁸

In een oproep aan het Nederlandse volk zei Seyß-Inquart op 25 mei 1940 dat de 'grootmoedigheid van de Führer en de kracht van de Duitse weermacht' het mogelijk maakten dat er al snel na de door de vroegere leiding van Nederland ver-

HIMMLERS STAATSSCHUTZKORPS

Aan de wieg van de SD en de Sipo stond de in München geboren Heinrich Luitpold Himmler, leider van Hitlers *Schutzstaffeln* (SS). In 1931 vormde hij een inlichtingendienst die binnen en buiten de NSDAP (*Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei*) informatie moest verzamelen over politieke tegenstanders.⁹ Aanvankelijk nog weinig veelzeggend aangeduid als de *SS-Stabsabteilung Ic*, werd de inlichtingendienst in 1932 omgedoopt tot *Sicherheitsdienst des Reichsführers SS*. Reinhard Tristan Eugen Heydrich kreeg er de leiding. Hij moest de SD opbouwen naar voorbeeld van de Britse en Franse inlichtingendiensten.¹⁰

Machtsovernames

Na de machtsovername van de nationaalsocialisten in 1933 kregen Himmler en Heydrich een steeds grotere controle over het Duitse politieapparaat. Het plan was om politie en SS te laten versmelten tot één organisatie.¹¹ Het Duitse politieke landschap was destijds sterk gefragmenteerd, de politiediensten vormden geen gecentraliseerd geheel en waren ondergeschikt aan lokale of regionale bestuurders, waardoor samensmelting van het politieapparaat in fasen verliep.

Pruisen kon worden gezien als een van de belangrijkste, zo niet het belangrijkste gebied. Het omvatte ongeveer de helft van Duitsland en bovendien was Berlijn hier gelegen. *Reichskommissar* Hermann Göring van het Pruisische Ministerie van Binnenlandse Zaken zwaaide de scepter over de Pruisische politie. In april 1933 richtte hij, inmiddels minister-president van Pruisen, uit de bestaande Pruisische politie een geheime politieke politie op: de *Geheime Staatspolizei* of Gestapo.¹² In april 1934 wist Himmler controle te verkrijgen over deze Gestapo, nadat hij door zijn benoeming tot *Politisches Polizeikommandeur* eerst zeggenschap had gekregen over verschillende andere Duitse *Länder*.¹³ Het *Geheime Staatspolizeiamt* (Gestapa) vormde voortaan het hoofdkwartier van de politieke politie en werd in Berlijn gevestigd.¹⁴ De Gestapo werd onder Himmler ingezet als uitvoerend orgaan bij de jacht op tegenstanders van de nazi's, terwijl de taken van de SD beperkt bleven tot het verzamelen van inlichtingen.¹⁵ Zij had een ondersteunende rol en diende de Gestapo te informeren over personen die gearresteerd moesten worden, zodat verdachten door die dienst konden worden opgepakt en verhoord.¹⁶ In de praktijk leidde de scheiding van werkzaamheden tot onderlinge conflicten en een concurrentiestrijd tussen de Gestapo en de SD.¹⁷

Sipo en Orpo

In 1936 werd Himmler benoemd tot *Chef der Deutschen Polizei*, waardoor hij de gehele Duitse politie onder zijn hoede kreeg.¹⁸ Zijn beoogde versmelting van de Duitse politiediensten en de SS tot een *Staatsschutzkorps* (letterlijk: staatsbeschermingskorps) kon nu naar een volgend niveau worden

getild. Hij verhief het Gestapo officieel tot het hoofdbureau van het Duitse politieke politieapparaat. Bovendien moest de politieke politie buiten Pruisen zich vanaf dat moment ook Gestapo noemen. Nog geen twee weken na zijn benoeming tot *Chef der Deutschen Polizei* werd de *Sicherheitspolizei* geboren uit de samenvoeging van de Gestapo en de reguliere niet-politieke recherche, de *Kriminalpolizei* (Kripo). Verschillende andere politiediensten, in feite de normale geüniformeerde straatpolitie zoals de *Schutzpolizei*, *Gemeindepolizei* en de *Gendarmerie*, werden eveneens door Himmler samengevoegd. Zij vormden vanaf dat moment de *Ordnungspolizei* (Orpo). De Orpo werd net als de Sipo in de SS opgenomen als *Hauptamt*.¹⁹ De Orpo kreeg de bijnaam *Grüne Polizei*, naar het groene uniform dat haar manschappen droegen. In Nederland waren het in de regel vuurpelotons van de Orpo die fusillades en executies uitvoerden.^{III}

Eind september 1939 zette Himmler de volgende stap in het samenvoegen van de politiediensten, door de Sipo te verenigen met de SD in het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA). Het RSHA viel strikt gezien onder het Ministerie van Binnenlandse Zaken maar was tegelijkertijd een *Hauptamt* van de SS en daarmee onderdeel van de partij. De verschillende politiediensten vormden voortaan afdelingen (*Ämter*) binnen het RSHA: de SD als *Ämter* III en VI, respectievelijk SD-binnenland (inclusief bezette gebieden) en SD-buitenland (de gebieden die niet door Duitsland werden beheerst). De Gestapo vormde *Amt* IV en de Kripo *Amt* V.²⁰ De oprichting van het RSHA betekende geen volledige versmelting van SD, Kripo en Gestapo. De verschillende politiediensten bleven bestaan en behielden hun eigen taken en identiteit: de SD als inlichtingendienst, de Kripo als reguliere recherche en de Gestapo als politieke politie met uitvoerende bevoegdheden.

Naar Nederland

De organisatie van de Sipo en SD veranderde na de samenvoeging in het RSHA tot de Duitse inval in Nederland niet of nauwelijks meer. Na de capitulatie van het Nederlandse leger kwam er een *Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes* (BdS) naar Den Haag als gezaghebber over de manschappen van Sipo en SD. Tijdens de bezetting in Nederland werd de positie van BdS achtereenvolgend vervuld door Hans Nockemann, Wilhelm Harster, Erich Naumann en Eberhard Georg Karl Schöngarth.^{IV} De hoofdtaken van de BdS bestonden uit het handhaven van wetten, verordeningen en de openbare orde. Hieronder viel ook de bestrijding van sabotage, politieke tegenstanders en het verzet. Het apparaat van de BdS hield zich ook bezig met het verzamelen van inlichtingen op allerlei gebieden, om zo op de hoogte te blijven van de stemming en de houding van de bevolking en instanties in het door Duitsland bezette gebied.²¹

Bruno Müller (Straßburg im Elsass, 13 september 1905) voerde vanaf eind mei 1940 het bevel over het EK 1. Na zijn tijd in Noord-Nederland werd Müller leider van *Einsatzkommando 11b* binnen de beruchte *Einsatzgruppe D*, een eenheid die in Oost-Europa verantwoordelijk was voor tienduizenden moorden op mannen, vrouwen en kinderen. In augustus 1941 nam Müller naar verluidt persoonlijk het voortouw bij een massafusillade van Joden in Moldavië, door een tweejarig kind uit de groep te halen en het dood te schieten, daarna de moeder. Müller zou zijn mannen volgens overlevering hebben bevolen om ieder minstens één persoon dood te schieten.²² Beeld: BA, toegangsnummer R 601, inventarisnummer 1814

Reichskommissar Arthur Rudolf Seyß-Inquart (Stonařov/Stannern, 22 juli 1892). Beeld: bron onbekend

oorzaakte catastrofe, een ordening in het openbare leven zou komen. Deze ordening zou alleen ingrijpen in de gewone gang van het dagelijks leven als de omstandigheden dit vereisten. Er was niets wat de Nederlander en de Duitser zou kunnen hinderen elkaar met eerbied tegemoet te komen.²³

CIVIEL BESTUUR

Het Duitse civiele bestuur kreeg al spoedig vorm. Vier onder Seyß-Inquart vallende *Generalkommissariate* kregen de taak toezicht te houden namens de *Reichskommissar*. *Generalkommissar* Friedrich Wimmer ging over *Verwaltung und Justiz* (bestuur en justitie), Johann Baptist Albin (Hanns) Rauter over het *Sicherheitswesen* (veiligheidswezen), Hans Fischböck over *Finanz und Wirtschaft* (financiën en economische zaken) en Fritz Schmidt had de portefeuille *Besondere Verwendung* (bijzondere aangelegenheden).²⁴ Bovendien werden in Rotterdam, Amsterdam, bij de Nederlandsche Bank en in iedere provincie toezichthouders van het Duitse gezag aangesteld, zogenaamde *Beauftragten des Reichskommissars*.²⁵ Deze dertien moesten namens de *Reichskommissar* toezien op alle aangelegenheden van het openbaar bestuur (uitgezonderd de openbare veiligheid), de economie en de vorming van de openbare mening in het aan hen toegewezen gebied.²⁶ De *Beauftragten* in de provincies vestigden zich in de provinciale hoofdsteden.

In Drenthe nam de *Landrat* (een hoge Duitse regionale bestuurder) Dr. Kurt Hartong in eerste instantie tijdelijk de taken van *Beauftragte* waar. Hij overzag ook Overijssel en had Zwolle als standplaats. In augustus 1940 werd hij in Drenthe opgevolgd door Robert Thiel, die op zijn beurt in het najaar van 1941 werd vervangen door Heinrich Otto Albrecht Erich Sellmer. Nadat Sellmer in mei 1944 was benoemd tot *Beauftragte* voor de provincie Noord-Brabant, werd Adolf Brandes de laatste *Beauftragte* in Drenthe.

De Duitse politiediensten dienden te opereren binnen dit voorlopig gematigde politieke landschap. De Sipo voerde haar werk uit op het gebied van de reguliere recherche en politieke politie, de SD had als inlichtingendienst de taak inlichtingen te verzamelen over zaken als de stemming onder de bevolking en gebeurtenissen op bijvoorbeeld economisch, cultureel en politiek gebied.

ANJERDAG

BdS Hans Nockemann moest al vroeg in de bezettingsperiode het veld ruimen. Algemeen wordt gesteld dat dit te maken had met de onrust die in Nederland was ontstaan op de verjaardag van Prins Bernhard, 29 juni 1940.^{VI} Op deze dag, die later 'Anjerdag' genoemd werd, uitten Nederlandse burgers op verschillende plaatsen in het land hun onvrede over de bezetting, waarbij velen een witte anjer droegen, zoals de prins dat ook deed. Het was de eerste echte protestdemonstratie in het bezette Nederland.²⁷

Nockemann werd eind juli vervangen door de 36-jarige jurist Wilhelm Harster uit Kassel.^{VII} De nieuwe BdS poogde al vrij snel na zijn aanstelling de organisatie te centraliseren,

Johannes Emil (Hans) Nockemann (Burtscheid (Aken), 16 november 1903). Na zijn afscheid als BdS in Nederland nam zijn leven een tragische wending. In juni 1941 was Nockemann betrokken bij een zwaar verkeersongeval, waarbij zijn echtgenote Edith en zijn chauffeur om het leven kwamen. Nockemann werd dood door schuld verweten en er werd een strafrechtelijk onderzoek tegen hem ingesteld vanwege het overtreden van de verkeersregels, dat echter op last van Himmler werd opgeschort tot het einde van de oorlog. Diezelfde maand werd de voormalig BdS op bevel van Himmler van het RSHA overgeplaatst naar de *Waffen-SS* en aan het front in Rusland ingezet. Op 18 december 1941 raakte de 38-jarige Nockemann in de buurt van Moskou door granaatscherven dodelijk gewond, hij overleed de volgende dag in een veldhospitaal.²⁸ Beeld: BA, toegangsnummer R9361-III, inventarisnummer 141897

Wilhelm Harster (Kelheim, 21 juli 1904) verving BdS Nockemann al in het eerste oorlogsjaar. In augustus 1943 vertrok hij op zijn beurt, naar Italië. Daar was hij tot het einde van de oorlog BdS. Harster werd in Nederland opgevolgd door Erich Naumann. Beeld: BA, toegangsnummer R58, inventarisnummer 10982

door de relatief zelfstandig opererende *Einsatzkommandos* te vervangen door *Außenstellen* die direct onder het hoofdkwartier in Den Haag vielen. Deze veranderingen werden aan het einde van de zomer of begin van de herfst van 1940 doorgevoerd.^{viii}

De *Außenstellen* kregen veel minder vrijheid dan de *Einsatzkommandos* en meer sturing vanuit Den Haag, waardoor het hoofdkwartier meer grip zou krijgen op het reilen en zeilen binnen de bureaus van de Sipo in de buitengebieden.²⁹ Het hoofdkwartier verstreekte voortaan doorlopend aanwijzingen en bevelen, die strikt opgevolgd moesten worden. Zo mochten de *Außenstellen* bijvoorbeeld niet meer zelfstandig met het RSHA in Berlijn of andere Duitse autoriteiten communiceren, iets wat voor de gedecentraliseerde *Einsatzkommandos* de normale gang van zaken was geweest.³⁰ Onder de *Außenstellen* kwamen *Außenposten* te vallen, ook wel aangeduid als *Polizeiposten*. Het aantal *Außenstellen* en eventueel bijbehorende *Posten* dat vanaf dat moment in de provincies

te vinden was, veranderde gedurende de bezettingstijd. Zo bestonden er op enig moment in 1940 bijvoorbeeld twaalf *Außenstellen* en drie *Posten*, terwijl er in 1943 sprake was van zes *Außenstellen* en tien *Posten*.³¹ Iedere vier tot zes maanden werden zogenaamde *Außendienststellenleiter-Tagungen* georganiseerd, waarbij onder meer de BdS met zijn afdelingsleiders en leidende referenten en de leiders van de *Außenstellen* bijeenkwamen. Deze bijeenkomsten werden op verschillende plaatsen in het land georganiseerd, onder meer in Kamp Westerbork bij Hooghalen. Het doel van deze bijeenkomsten was te voorzien in scholing, het zorgen voor uniforme aansturing van de *Außenstellen* en het onderling uitwisselen van gedachten en ervaringen. De één tot twee dagen durende *Tagungen* waaraan gewoonlijk enkele tientallen personen deelnamen, werden afgesloten met een gezamenlijke kameeravondsavond.³²

KLEIN RSHA

De organisatie van de BdS bestond naar voorbeeld van het *Reichssicherheitshauptamt* (RSHA) uit verschillende afdelingen met eigen werkzaamheden. De plaatselijke *Außenstellen* waren in principe ook zo opgebouwd, maar daarin kwamen niet alle afdelingen terug. Statisch was de gehele organisatie overigens niet, want tijdens de oorlog werden meermaals organisatorische wijzigingen doorgevoerd. Zo kende de organisatie van de BdS in Den Haag in eerste instantie vier afdelingen, maar werd dit aantal later uitgebreid en de afdelingen anders ingedeeld.³³

De *Abteilungen* I en II hielden zich bezig met personeelszaken en interne en organisatorische zaken. *Abteilung* III, *Lebensgebiete* genoemd, werd in wezen gevormd door de SD en was hoofdzakelijk belast met het verzamelen van inlichtingen en rapporteren over uiteenlopende ontwikkelingen binnen de Nederlandse samenleving.³⁴

Abteilung IV had de naam *Gegner und Abwehr*, ook wel *Gegnerforschung und Bekämpfung*. Deze afdeling was op het gebied van de bestrijding van politieke en ideologische tegenstanders, zoals communisten en het georganiseerde verzet, de uitvoerende afdeling, wat inhield dat ze in het veld actief was en arrestaties en huiszoekingen verrichtte.³⁵ Zij werd gevormd door de Gestapo. De afdeling was ook belast met het organiseren van maatregelen tegen Joden.³⁶ *Abteilung* IV was in veel opzichten de belangrijkste, maar was wel aangewezen op III en V, respectievelijk voor inlichtingen en recherche-werk.³⁷

Abteilung V betrof de *Kriminalpolizei* en hield zich bezig met 'gewone' zaken als economische vergrijpen, niet politiek gemotiveerde moordzaken en zedendelicten. Daarnaast hield deze afdeling toezicht op de Nederlandse recherche.³⁸ In Nederland behoorde de bestrijding van zwarthandel en clandestiene slacht in de regel tot het takenpakket van deze *Abteilung*.³⁹

Ten slotte kwam er later in de oorlog nog een zesde afdeling bij, de *Auslandnachrichtendienst*, die het grootste deel van de bezettingstijd een onderdeel was van *Abteilung* III. De werkzaamheden van deze afdeling betroffen hoofdzakelijk het vergaren van politieke, economische en militaire inlichtingen over de geallieerde landen. Ook een opleidingsschool voor spionage en sabotage behoorde tot *Abteilung* VI.⁴⁰

De afdelingen waren soms weer verdeeld in onderafdelingen, zogenaamde *Referate*, met ieder een bepaald werkveld.⁴¹ Ook deze *Referate* konden weer onderverdeeld zijn in afdelingen. In Groningen was bijvoorbeeld *Abteilung* IV onderverdeeld in vijf zogenaamde *Referate*: IV-A tot en met IV-E.⁴²

Dat de organisatie van de BdS heel breed was en uiteenlopende werkvelden had, blijkt duidelijk uit de wekelijks door de organisatie opgestelde *Meldungen aus den Niederlanden*. In deze rapporten werd op basis van inlichtingen van de *Außenstellen* wekelijks verslag uitgebracht over zeer uiteenlopende onderwerpen, van tegen de Duitsers en hun handlangers gerichte sabotage en ander verzet, tot informatie over de binnenlandse politiek, de arbeidsinzet, kerk en cultuur en de economie. Deze rapporten werden opgesteld op basis van

verzamelde informatie van de verschillende afdelingen en bureaus om een overzicht te geven van hetgeen in Nederland speelde.

TWEDE REORGANISATIE

Na de reorganisatie door Harster veranderde de organisatiestructuur tot september 1944 niet of nauwelijks, op veranderingen in het aantal *Außenstellen* en *Außenposten* na. Vanaf het najaar van 1944 was de situatie door de oorlogsontwikkelingen geheel anders. De organisatie wijzigde voor de tweede keer ingrijpend, deze keer met name omdat de geallieerde opmars in Frankrijk en België tot gevolg had dat verschillende daar gevestigde bureaus van de Sipo zich genoodzaakt zagen weg te trekken in noordelijke richting. Tot die tijd was de organisatie van de BdS vanuit numeriek oogpunt relatief beperkt geweest. Volgens Rauter bestond de Sipo uit maximaal 300 tot 350 *Fachkräfte*; inclusief *Führer*, *Mädchen* en *holländischen Angestellten* ging het om 650 tot 700 personen.⁴³ Hoe sterk de organisatie door de komst van *Polizisten* uit Frankrijk en België groeide is niet exact bekend, maar het aantal bureaus in de drie noordelijke provincies werd meer dan verdubbeld. Daarnaast groeiden de al bestaande bureaus door toevoeging van extra personeel in omvang. De toename in het najaar van 1944 was dus aanzienlijk.

Tot het najaar van 1944 zat de Sipo in Assen, Groningen, Leeuwarden en Delfzijl. Door de komst van eenheden uit Zuid-Nederland, België en Frankrijk telde Assen voortaan niet één, maar twee bureaus, terwijl ook een bureau in Meppel werd gevestigd, na enige tijd gevolgd door Hoogeveen. In Friesland zat de Sipo voortaan ook in Sneek en Heerenveen. Groningen was de enige provincie waar het aantal bureaus niet groeide, maar ook daar groeide de Sipo in omvang.

Een andere organisatorische verandering was de naamswijziging van de bestaande *Außenstellen* en *Außenposten* in *Einsatzkommandos* en *Außenkommandos*. Ook de nieuwe bureaus werden zo genoemd (zie hoofdstuk 4).

PLAATSELIJKE BUREAUS

Tijdens de bezettingstijd had de Sipo in Drenthe op enig moment bureaus in Assen, Meppel en in Hoogeveen. Delen van de organisatie zaten daarnaast in Beilen en in Westerbork. In sommige secundaire bronnen wordt gesteld dat de Sipo ook in andere plaatsen zou hebben gezeten, terwijl dit niet blijkt uit betrouwbare primaire bronnen zoals overzichten van de organisatie van de BdS. Zo zou de Sipo in Zuidlaren (herenhuis Laar End), Aalden (kamp Nederlandsche Arbeidsdienst (NAD)^{px}), Dalen, Norgerduinen (Villa Nijenhof) en in Rolde (landgoed 't Ruige Veld) gevestigd zijn geweest.⁴⁴ Geen van deze vermeldingen kon worden bevestigd met betrouwbaar primair bronnenmateriaal.

Veel onjuiste vermeldingen kunnen worden verklaard door het feit dat het ging om eenheden of organisaties die gelieerd waren aan de Sipo of er veelvuldig mee samenwerkten. Tijdens het onderzoek kwam bijvoorbeeld aan het licht

Een kaart (bewerkt) uit 1945 van de Duitse 172. Reserve Division met daarop weergegeven de plaatsen waar de VGAD was gelegerd (witte stippen met plaatsnamen). Het betreft een momentopname en geen limitatief overzicht. Zo zat de VGAD bijvoorbeeld ook in Dalen, maar dit staat niet op de kaart aangegeven. Beeld: BA, toegangsnummer RH 26-172, inventarisnummer 4

VGAD-commandant Hoffmann (midden, onderste rij) met zijn manschappen in Dalen. Enkelen van hen dragen een *Verwundetenabzeichen* op hun uniform, een onderscheiding voor gewonde soldaten. Het model dat te zien is dateert uit de Eerste Wereldoorlog, waarschijnlijk waren de dragers veteranen uit die oorlog. Op de achterzijde van de foto staan verschillende namen vermeld, corresponderend met de nummering op de voorzijde: V.l.n.r., bovenaan: 6 Erich Freitag, 7 onleesbaar, 8 Heinz ..., 9 Fritz Kokkiling, 10 Ernst, 11 geen naam vermeld, 12 Hans Berg. V.l.n.r. onderste rij: 4 Carl Bartels, 1 Heinz Heller, 2 Kilian Hoffmann, 3 Alfred Rabe, 5 Heinrich Richters. NB: er staat ook een nummer 13 op de achterzijde vermeld (Sjors Wiking), terwijl er maar twaalf mannen op de foto staan en het nummer 13 op de voorzijde niet is weergegeven. De hond is niet genummerd. Beeld: NA, toegangsnummer 2.09.09, inventarisnummer 113 I (Brandon Bravo)

dat in een aantal van bovengenoemde plaatsen zogenaamde *Zollbeamten* waren gelegerd, die na de oorlog vaak in één adem met de Sipo werden genoemd. Iemand die deze eenheden met eigen ogen had gezien en hen onder de noemer 'SD' schaarde, was politiemann Derk Jan Stoel uit Westerbork. Enkele maanden na de bevrijding verklaarde hij bijvoorbeeld:

'In verschillende gemeenten, zoals in Beilen en Zweeloo, [zijn] zoogenaamde SD-commando's gevestigd. Hierbij werden ook de *Zollbeamten* geplaatst en deze deden dan gewoon dienst als SD-er. Vooral de SD te Zweeloo was zeer gehaat bij de bevolking welke veel overlast van deze lieden ondervond.'⁴⁵

ZOLLBEAMTEN

Deze *Zollbeamten* waren manschappen van de zogeheten *Verstärkter Grenzaufsichtsdienst* (VGAD). Deze organisatie vond haar oorsprong in de *Grenzaufsichtsdienst*, die al voor de oorlog in Duitsland was opgericht en als taak had de grenzen van het land te bewaken. In 1937 werd ze omgedoopt tot *Grenzzollschutz*, maar de oude naam bleef in zwang. Nadat Hitler aan de macht was gekomen werd de VGAD in het leven geroepen. De *Grenzaufsichtsdienst/Zollgrenzschutz* en de *Verstärkter Grenzaufsichtsdienst* verschilden in zoverre van elkaar dat de *Grenzaufsichtsdienst/Zollgrenzschutz* onder normale omstandigheden de grenzen bewaakte, terwijl de VGAD in actie kwam bij crisissituaties aan de grens. De VGAD was letterlijk een *verstärkter* (versterkte) GAD, met onder meer militair opgeleide dienstplichtigen. In nog ernstiger situaties werd de VGAD onderdeel van de militaire grenswacht en daarmee onderdeel van het leger.⁴⁶

Vanaf juni 1940 was de VGAD ook in Nederland actief, onder de naam *Zollgrenzschutz Niederlande*.⁴⁷ In de laatste periode van de oorlog had de VGAD *Befehlsstellen* in De Wijk (*Befehlsstelle* Meppel), Rolde (*Befehlsstelle* Assen) en Kamp Westerbork (*Hauptbefehlsstelle Niederlande*).⁴⁸ Van bovengenoemde plaatsen waar de 'SD' zou hebben gezeten, zaten in Zuidlaren, Aalden en Dalen met zekerheid *Zollbeamten*. In Villa Nijenhof in de Norgerduinen zat de een groep Landwachters die de bijnaam 'Bloedgroep Norg' kreeg. Deze Landwachters onderhielden wel contact met de Sipo in Assen, maar voor zover bekend zat de Sipo zelf niet in de villa.

In het laatste deel van de bezettingstijd viel de VGAD officieel onder de organisatie van de BdS. Na de aanslag op Hitler in juni 1944 nam het RSHA in Berlijn de organisatie van de VGAD over. In het najaar van 1944 bevond de *Hauptbefehlsstelle* zich in Kamp Westerbork, waar ook BdS Schöngarth in oktober zijn intrek had genomen. Aan het hoofd stond de Duitser Gericke.⁴⁹ Naast hem waren in het kamp enkele honderden manschappen van de VGAD aanwezig.^x Politieaanvoerder Derk Jan Stoel verklaarde na de oorlog uit eigen ervaring te weten dat er na september 1944 in het kamp een douanekantoor van de *Zollschutzpolizei* was gevestigd en dat de manschappen daarvan in het *Lager* een Sipo-opleiding hadden gekregen. De *Zollbeamten* zouden na Dolle Dinsdag zijn belast met de bewaking van het kamp en hielden in de gemeente Westerbork op de openbare weg controles op persoonsbewijzen van voornamelijk jonge mannen. Een aantal *Zollbeamten* was volgens Stoel in april 1945 gesneuveld bij de gevechten met Franse parachutisten aan het Oranjekanaal in de nabijheid van het Kamp Westerbork.⁵⁰

Een luchtfoto van Kamp Westerbork en omgeving van 22 maart 1945. Rechts is het kamp zichtbaar, linksboven de barakken van het *Heidelager*. Beeld: RAF/luchtfotoarchieven

IJSSELSPERRE

Een belangrijke taak die de VGAD in de laatste maanden van de oorlog kreeg was de controle op de overgangen over de IJssel.⁵¹ Vanaf 6 december 1944 was hier de zogenaamde *Ijsselsperre* opgericht, die inhield dat het Nederlandse burgers in de leeftijdscategorie van 17 tot 40 jaar verboden was zonder *Ausweis* de rivier over te steken.

Vanaf 25 januari 1945 gold de rivier ook als *Warensperlinie*. Bepaalde levensmiddelen mochten zonder toestemming niet meer van de oostelijke provincies over de IJssel naar het hongerslijdende westelijke deel van het land worden gebracht. De VGAD werd bij de rivier ingezet onder de naam *Grenzpolizei-Ijsselsperre*. Begin februari 1945 maakte Rauter bekend dat de VGAD door een bevel van Himmler voortaan onderdeel was van de Sipo en daarmee politiebevoegdheden kreeg.⁵²

De organisatorische veranderingen betekenden niet dat de VGAD precies dezelfde taken kreeg als de Sipo en dus integreerde in die organisatie; het bleef een dienst die haar eigen specifieke werkzaamheden had. Robert Wilhelm/Friedrich^{xii} Lehnhoff van de Sipo uit Groningen zei op dit punt bijvoorbeeld:

'Het feit dat de hele Duitse Grenz-Aufsichtsdienst in de loop van het jaar 1944 onder de Sicherheitspolizei werd geplaatst, veranderde de structuur van deze autoriteit niet wezenlijk, omdat deze nog steeds haar eigen taken moest vervullen en wij, de Dienststelle Groningen, vanuit het oogpunt van de Sicherheitspolizei alleen het recht hadden om instructies te geven.'⁵³

De plaatselijke *Dienststellen* van de Sipo maakten wel gebruik van de VGAD, zoals ook de Orpo veelvuldig werd ingezet ter ondersteuning van de Sipo. De VGAD werd bijvoorbeeld ingezet bij de jacht op onderduikers, maar ook bij de fusillade op 4 april 1945 van vijf burgers aan de Staphorsterweg ten zuiden van Meppel (zie hoofdstuk 7). Deze fusillade werd geleid door het *Außenkommando* Meppel van de Sipo, dat naast eigen manschappen ook leden van de VGAD inzette.

SPEKSNIJDOERS

Over de meeste VGAD-eenheden in Drenthe is relatief weinig bekend. Voor de *Zollbeamten* in Dalen en hun commandant Hoffmann,^{xiii} die in het najaar van 1944 hun intrek namen in villa De Vondel van de familie De Muinck Keizer (De Bente 10), gold dat in mindere mate. Over hen was na de oorlog juist vrij veel informatie beschikbaar, ook al werden zij door veel Dalers die de oorlog meemaakten SD of Sipo genoemd en werd er gesproken over de *Sipodienststelle* in Dalen. Deze aanduidingen waren niet juist, maar ook niet volledig uit de lucht gegrepen. Volgens de Duitser Hans Ernst Harders, die in de betreffende periode de leiding had gehad over het *Einsatzkommando* Assen, verrichtte de groep in Dalen diensten voor de Sipo in Assen.⁵⁴

In het dorp werd de groep tegelijkertijd ook aangeduid als 'De Groenen', hoewel zij niet behoorden tot de Orpo.^{xiiii} Een andere bijnaam die zij kregen was 'Speksnijders' of 'Spekjagers'. Deze aanduiding hadden zij te danken aan hun voorliefde voor dit stukje vlees en de manier waarop zij het